

М. М. Мязга
Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

РАСПАЎСЮДЖВАННЕ РАПАЛЬСКАГА ДАГАВОРА НА САВЕЦКІЯ РЭСПУБЛІКІ

У артыкуле разгледжаны працэс савецка-германскіх перамоў аб распаўсюджванні Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі. Асноўныя супярэчнасці пры падрыхтоўцы пагаднення паўсталі на пытаннях аб матэрыяльных прэтэнзіях УССР да Германіі і аб распаўсюджванні на савецкія рэспублікі палажэнняў часовага гандлёвага дагавора паміж РСФСР і Германіяй ад 6 мая 1921 г. Істотны ўплыў на ход савецка-германскіх перагавораў аказвалі міжнародныя ўмовы. Падпісанне пагаднення ад 5 лістапада 1922 г. азначала не толькі распаўсюджванне Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі, але і іх юрыдычнае прызнанне Германіяй.

Пасля заключэння Рапальскага дагавора савецкім бокам практычна адразу было пастаўлена пытанне аб яго распаўсюджванні на саюзныя РСФСР савецкія рэспублікі. У гістарычнай літаратуры дадзеная праблема знайшла сваё адлюстраванне, аднак сам ход перагавораў і праблемы, якія ўзніклі пры гэтым, асветлены яшчэ недастаткова поўна і сістэмна. На грунтоўным манаграфічным узроўні гэтае пытанне закранаецца толькі ў працах А. А. Ахтамзяна і І. А. Расенка, якія адносяцца яшчэ да савецкай гістарыяграфіі [1; 2].

Падчас Генуэзскай канферэнцыі важнейшым падзеяй стала падпісанне Рапальскага дагавора паміж Савецкай Расіяй і Германіяй. Для Масквы гэта азначала прарыву адзінага фронту капіталістычных дзяржаў і набыццё партнёра для сумеснай барацьбы супраць Версальскай сістэмы міжнародных адносін і перагляду вынікаў Першай сусветнай вайны. Паводле дагавора Расія і Германія адмовіліся ад узаемных прэтэнзій у сувязі са стратамі ваеннага часу. Гэта азначала, у прыватнасці, што Расія не будзе прэтэндаваць на атрыманне рэпарацый з Германіі ў адпаведнасці з Версальскім дагаворам. Германія адмовілася ад прэтэнзій, звязаных з нацыяналізацыяй на тэрыторыі Расіі маёмасці германскіх грамадзян. Дагавор таксама прадугледжваў прымяненне прынцыпу найбольшага спрыяння ў гандлі паміж краінамі, якія яго падпісалі, неадкладнае ўстанаўленне паміж імі дыпламатычных адносін [3, с. 479–481]. Акрамя таго, у нотах, якімі пры падпісанні Рапальскага дагавора абмяняліся міністры замежных спраў дзвюх краін, гаварылася аб тым, што Германія будзе ўдзельнічаць у магчымым міжнародным кансорцыуме па аднаўленні Расіі толькі пасля папярэдняй дамоўленасці з РСФСР [3, с. 482].

Палажэнні Рапальскага дагавора распаўсюджваліся толькі на тэрыторыю РСФСР і не мелі дачынення да іншых савецкіх рэспублік, якія ўзніклі на тэрыторыі былой Расійскай імперыі, і на момант падпісання германа-расійскага пагаднення юрыдычна з'яўляліся незалежнымі. Германія прытрымлівалася пазіцыі непрызнання савецкіх рэспублік як самастойных дзяржаў. Так, 21 красавіка міністр замежных спраў Германіі накіраваў ліст у Міністэрства гаспадаркі, у якім адзначаў, што не можа быць і гаворкі аб прызнанні Украіны нават дэ факта [3, с. 501]. Такая сітуацыя параджала шэраг пытанняў пры рэалізацыі Рапальскага дагавора. Скажам, фармальна за Германіяй заставалася магчымасць патрабаваць ад савецкіх рэспублік выплаты кампенсацыі за ўтрыманне ваеннапалонных і інтэрнаваных на сваёй тэрыторыі ў час Першай сусветнай вайны, за нацыяналізацыю ўласнасці германскіх грамадзян. Са свайго боку, савецкія рэспублікі не пазбаўляліся Рапальскай дамовай права прад'явіць Германіі прэтэнзіі за рэквізіцыі і канфіскацыі, якія праводзіліся ў гады вайны на іх тэрыторыі германскімі войскамі, і УССР сапраўды актуалізавала гэтую праблему. Маглі ўзнікнуць пытанні адносна прымянення на тэрыторыі савецкіх рэспублік прынцыпу найбольшага спрыяння ў гандлі з Германіяй і распаўсюджвання названага прынцыпу на іншыя дзяржавы, якія ўваходзілі раней у склад Расіі ці зноў утварыўшыся савецкія рэспублікі [4, с. 112].

У сувязі з гэтым для Расіі і Германіі важным было распаўсюджванне палажэнняў Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі. Але асабліва актыўна ў гэтым кірунку пачала дзейнічаць расійская дыпламатыя. Як справядліва адзначае А. А. Ахтамзян, Масква была зацікаўлена ў распаўсюджванні Рапальскага дагавора на ўсе савецкія рэспублікі галоўным чынам па палітычных меркаваннях. Было неабходна стварыць прэцэдэнт прызнання ўсіх савецкіх рэспублік такой вялікай еўрапейскай дзяржавай як Германія [1, с. 89]. 22 лютага 1922 г. савецкія рэспублікі падпісалі пагадненне, згодна з якім дэлегацыя РСФСР павінна была прадстаўляць на канферэнцыі ў Генуі інтарэсы ўсіх савецкіх рэспублік [5, с. 110]. Зыходзячы з пагаднення ад 22 лютага, расійская дэлегацыя пры падпісанні Рапальскага дагавора выступала ад імя ўсіх савецкіх рэспублік. Гэта давала Маскве юрыдычныя падставы для пастаноўкі пытання аб распаўсюджванні Рапальскай дамовы на іншыя савецкія рэспублікі. Ужо 24 красавіка наркам замежных спраў РСФСР Г. Чычэрын падчас гутаркі з прадстаўніком германскага МЗС А. Мальцанам заявіў аб наяўнасці ў яго паўнамоцтваў заключаць дагаворы ад імя ўсіх савецкіх рэспублік. Ён прапанаваў, каб пасля Генуэзскай канферэнцыі адбылося распаўсюджванне расійска-германскага дагавора на савецкія рэспублікі Украіну, Каўказкія Рэспублікі, Далёка-Усходнюю Рэспубліку праз падпісанне дадатковага дагавора, або праз абмен нотамі (як бачым, у пераліку савецкіх рэспублік адсутнічае БССР) [4, с. 111].

А. А. Ахтамзян робіць выснову, што германскі бок стаў на шлях зацягвання перамоў, мяркуючы, што ўзамен прызнання савецкіх рэспублік можна атрымаць значныя саступкі ў эканамічнай галіне. Германскі ўрад адмовілася ад абмеркавання «законнага патрабавання Савецкай Украіны аб кампенсацыі ўрон», нанесенага Украіне германскай акупацыяй 1918 года ў памеры 400 млн. марак, за вывезеныя ў Германію прадукты харчавання і каштоўнасці. Праўда, пры гэтым Савецкая Украіна не адмаўлялася разгледзець контрпрэтэнзіі з боку Германіі [1, с. 86]. Названае патрабаванне УССР стала перашкодай на шляху да пагаднення. 30 мая 1922 г. намеснік наркама замежных спраў М. Літвінаў пісаў у НКЗС з нагоды ўкраінскіх патрабаванняў: «Немцы справядліва паказваюць, што калі мы прэтэндуем на спадчыну Скарападскага, то мы павінны прыняць таксама і яго пасіў і разгледзець прэтэнзіі як урада, так і прыватных асоб да Скарападскага. У рэшце рэшт усе гэтыя прэтэнзіі звяліся б да грашэй, а між тым прад'яўленне іх парушае дух Рапальскага дагавора» [6, с. 62]. Для ўрэгулявання пытання аб украінскіх прэтэнзіях Г. Чычэрын 13 чэрвеня звярнуўся ў Палітбюро ЦК РКП(б). Ён настойваў на падпісанні пагаднення з Германіяй і без атрымання УССР названых 400 млн. марак [6, с. 65]. Як бачым, пазіцыя УССР не знаходзіла падтрымкі ў НКЗС РСФСР.

М. Літвінаў звярнуў увагу на імкненне Германіі зацягваць перамовы, звязваючы гэта з пытаннем аб рэпарацыях, каб «не дражніць французай» [6, с. 63]. Сапраўды, Германія павінна была ўлічваць пазіцыю Антанты. 6 ліпеня ў гутарцы з А. Мальцанам пасол Вялікабрытаніі ў Берліне лорд Д'Абернон заўважыў, што распаўсюджванне Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі можа выклікаць негатывную рэакцыю на Захадзе, асабліва ў Францыі. І тады Германія складана будзе разлічваць на нейкія пазітыўныя для яе змены ў пытанні аб рэпарацыях. У ходзе новай сустрэчы А. Мальцана і лорда Д'Абернона 22 ліпеня германскі дыпламат паведаміў, што немцы, «каб не парушаць міжнародную атмасферу», адклалі перамовы аб пашырэнні дзеяння Рапальскага дагавора [4, с. 114, 115]. Асобна стаяла пытанне аб распаўсюджванні Рапальскага дагавора на Хіву і Бухару. Тут Германія хацела пайсці насустрач інтарэсам Вялікабрытаніі, якая прэтэндавала на пераважны ўплыў у гэтым рэгіёне. [7, с. 40]. Такім чынам, адразу ж вызначылася некалькі праблем, якія павінны былі зрабіць савецка-германскія перагаворы аб распаўсюджванні Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі няпростымі.

15 чэрвеня 1922 г. на сваім пасяджэнні Палітбюро не падтрымала пазіцыю НКЗС адносна перамоў з Германіяй. Было прынята рашэнне «даручыць НКЗС прыкласці намаганні да таго, каб Рапальскі дагавор быў распаўсюджаны на ўсе саюзныя савецкія рэспублікі». Пры гэтым меркавалася прад'явіць Германіі ад імя Украіны патрабаванне аб кампенсацыі ўрон на суму 450 млн. марак [8]. Такое рашэнне рабіла нерэальным заключэнне пагаднення ў

бліжэйшы час. 22 чэрвеня пачатковая стадыя перамоў завяршылася. Пры гэтым, згодна з запіскай германскага МЗС ад 29 чэрвеня, немцы зрабілі выснову, што «расійскі бок нібыта не праяўляе вялікай цікавасці да заключэння пагаднення». Са свайго боку германскія дыпламаты лічылі мэтазгодным не праяўляць паспешлівасць і «пачакаць новай ініцыятывы з рускага боку» [1, с. 87].

5 ліпеня А. Мальцан зрабіў запіс, што ідзе абмеркаванне пытання аб пашырэнні Рапальскага дагавора на «наступныя расійскія федэратыўныя дзяржавы: 1) Беларусь (Мінск), 2) Украіна (Харкаў), Грузія (Тыфліс), 3) Азербайджан (Баку), 4) Арменія (Ерэван), 6) Далёка-Усходняя Рэспубліка (Чыта)». Прычым весці перамовы ад імя ўсіх гэтых рэспублік упаўнаважаныя М. Крэсцінскі і М. Літвінаў. А. Мальцан лічыў выгадным для Германіі распаўсюджванне Рапальскага дагавора на названыя савецкія рэспублікі [4, с. 113]. Як адзначае А. А. Ахтамзян, улічваючы тую акалічнасць, што па пытанні распаўсюджвання Рапальскага дагавора не было адзінага меркавання ў парламенцкіх партыях, Мальцан выказваў пункт гледжання часткі дзелавых колаў і ўрадавых сфер і абгрунтоўваў больш хуткае пашырэнне сферы дзеяння дагавора жыццёвымі патрэбамі самой Германіі. У лісце ад 8 ліпеня 1922 г. германскаму прадстаўніку ў Маскве Відэнфельду Мальцан тлумачыў нежаданне часткі германскай палітычнай эліты распаўсюджаць дагавор на Грузію і Украіну «недастатковай эканамічнай і палітычнай стабільнасцю тамтэйшых урадаў» [1, с. 87]. Але Відэнфельд не падзяляў гэты пункт гледжання. Ён указаў на тое, што савецкая ўлада ў Украіне і ў Грузіі ўмацавалася і якіх-небудзь прыкмет нестабільнасці саветаў там няма, і выказаўся рашуча на карысць распаўсюджвання Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі. Запіска Відэнфельда ад 15 ліпеня абгрунтоўвала падыход да савецкіх рэспублік як да адзінага цэлага эканамічнымі і палітычнымі інтарэсамі самой Германіі, якая, у супрацьлегласць Антанце, у існуючых умовах не была зацікаўлена ў адрыве ад савецкай дзяржавы яе складовых частак [1, с. 88–89].

13 ліпеня падчас гутаркі ў германскім МЗС савецкі паўпрэд М. Крэсцінскі зноў паставіў пытанне аб распаўсюджванні дагавора на савецкія рэспублікі, абвінаваціўшы германскі бок у зацягванні перагавораў. 14 ліпеня савецкі бок прадставіў свой праект дамовы. У гэты ж час германскі ўрад рыхтаваў контрпрапановы да Украіне: экспедыцыйныя выдаткі германскай арміі (1 млрд. марак), аснашчэнне ўкраінскіх дывізіяў (4,9 млн. марак), чыгуначныя перавозкі (51,7 млн. марак), пастаўка друкарні і інш. Да канца ліпеня германскія дыпламаты падрыхтавалі адказ на савецкі праект [1, с. 88]. 25 ліпеня праблему пашырэння Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі абмеркавалі канцлер Й. Вірт і Г. Чычэрын і М. Крэсцінскі. Савецкія прадстаўнікі, спасылаючыся на абяцанні Германіі, дадзеныя яшчэ ў Генуі, настойвалі, каб пагадненне было падпісана як мага хутчэй. Германскі бок віну за зацяжку перагавораў усклаў на Маскву, якая не згаджалася, каб адначасова з Рапальскім дагаворам на савецкія рэспублікі быў распаўсюджаны і савецка-германскі гандлёвы дагавор ад 6 мая 1921 г. Па ім, як пісаў М. Крэсцінскі, «Германія і яе падданыя атрымлівалі перавагу перад Расіяй і яе грамадзянамі». Гэта і тлумачыць негатывнае стаўленне савецкага кіраўніцтва да названай германскай прапановы. Адзначым, што да гэтага часу савецкі бок ужо зняў патрабаванне аб выплаце Германіяй Украіне 450 млн. марак [6, с. 86–87].

2 жніўня ў сваёй прамове падчас уручэння даверчых грамат прэзідэнту Германіі Ф. Эберту М. Крэсцінскі падкрэсліў: «Мой урад лічыць, што далейшым крокам, адпавядаючым гаспадарчым інтарэсам абедзвюх краін, з'явілася б распаўсюджванне ўжо заключанага пагаднення на рэспублікі, звязаныя з РСФСР у адным агульным рабоча-сялянскім саюзе». Германскі прэзідэнт у адказ заявіў, што ён далучаецца да пажадання, каб на тых жа падставах, што і Рапальскі дагавор, былі заключаны пагадненні з дзяржавамі, саюзнымі Савецкай Расіі [9, с. 53–54].

Разглядаючы дзейнасць расійскай дыпламатыі, накіраваную на распаўсюджванне на савецкія рэспублікі Рапальскага дагавора, неабходна ўлічваць уплыў на гэты працэс польскага фактару. Пасля Рапала Польшча зрабіла крокі, накіраваныя на паляпшэнне адносін з Германіяй, разлічваючы тым самым пашкодзіць савецка-германскаму супрацоўніцтву. 15 мая 1922 г. было дасягнута польска-германскае пагадненне па Верхняй Сілезіі [10, с. 236].

З прыбыццём 31 мая ў Варшаву новага германскага пасла У. Раўшэра пачаліся польска-германскія перамовы па шырокаму колу пытанняў [11, с. 30]. Аднак надзеі на паляпшэнне польска-германскіх адносін не апраўдаліся. Распачатыя перамовы не рухаліся з месца. У такіх умовах летам 1922 г. польская дыпламатыя робіць паварот у бок наладжвання адносін з Савецкай Расіяй. Пры гэтым палякі ўлічвалі назіраўшаеся пэўнае астуджэнне ў савецка-германскіх адносінах. Адною з праяў гэтага з'яўлялася зацягванне перамоў аб распаўсюджванні Рапальскага дагавора на іншыя савецкія рэспублікі. У тэлеграме ад 1 ліпеня пасольства Польшчы ў Берліне інфармаваў МЗС аб ходзе германа-савецкіх перамоў па гэтым пытанні. Паводле звестак пасольства, якія адпавядалі сапраўднасці, перамовы былі перапыненыя, так і не прынесшы станоўчага выніку [12, і. 33].

Ва ўмовах, калі Берлін не ішоў насустрач Маскве па шэрагу пытанняў, польскія крокі, накіраваныя на паляпшэнне адносін з Расіяй, не засталіся без адказу. 4 жніўня ў Варшаву прыбыў намеснік наркама замежных спраў М. Літвінаў [13, с. 169]. 28 верасня – 2 кастрычніка 1922 г. адбыўся візіт Г. Чычэрына ў Варшаву. Абодва візіты фактычна былі безвыніковымі. Ні па адным з пытанняў, якія абмяркоўваліся, не адбылося нават збліжэння пазіцый бакоў. Але абодва бакі актыўна выкарыстоўвалі факт перагавораў, каб казаць аб паляпшэнні савецка-польскіх адносін. Для Масквы гэта быў рычаг ціску на Германію, які спрацаваў. Ужо ў пачатку восені савецка-германскія адносіны сталі паляпшацца. 29 верасня адбылося прызначэнне германскім паслом у Маскву У. Брокдорф-Ранцау, які быў вядомы як актыўны прыхільнік расійска-германскага збліжэння. Змены ў германскай палітыцы на карысць збліжэння з РСФСР тлумачацца і занепакоенасцю магчымым польска-савецкім збліжэннем. Сакратар савецкага паўпрадства ў Варшаве І. Лорэнц паведамляў у Маскву 5 верасня, што яго наведалі два супрацоўнікі германскага пасольства і спрабавалі даведацца, як працякаюць савецка-польскія гандлёвыя перамовы. Германскія дыпламаты прама заявілі, што Берлін не хацеў бы бачыць паспяховае развіццё гандлёвых адносін паміж Польшчай і Расіяй [14, л. 15].

У кастрычніку складваецца сітуацыя, якую можна ацаніць як спрыяльную для савецкага кіраўніцтва, каб вырашыць пытанне аб распаўсюджванні Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі. Звязана гэта і з тым эфектам, які зрабіў візіт у Варшаву Г. Чычэрына і пагаршэннем адносін паміж Польшчай і Германіяй, перамовы паміж якімі зайшлі ў тупік. Савецкае паўпрадства ў Варшаве інфармавала Маскву ў тэлеграме ад 24 кастрычніка, што германскія дыпламаты не бачаць шляху да хуткага заканчэння перагавораў з Польшчай, а палякі цяпер спадзяюцца лягчэй і хутчэй заключыць пагадненне з Расіяй, а не з Германіяй [14, л. 40–41].

18 кастрычніка паўпрад у Берліне паведаміў Г. Чычэрыну, што перамовы з немцамі па пытанні распаўсюджвання Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі паспяхова завершаны. Адною з прычын, па якой немцы пайшлі на пагадненне, у тэлеграме названыя іх апасенні адносна савецка-французскага збліжэння [4, с. 125]. А. Мальцан, выступаючы 4 лістапада на нарадзе ў МЗС па пытанні новай дамовы з Расіяй, прывёў перш за ўсё эканамічныя аргументы на карысць яе падпісання [4, с. 128–130]. 30 кастрычніка ў сувязі з завяршэннем працы над праектам дагавора Мальцан пісаў: «Па змесце дагавор не ўносіць нічога новага, ён толькі пашырае Рапальскі дагавор ад 16 красавіка 1922 г. на Украіну, Грузію, Азербайджан, Арменію, Беларусь і Чыту і ўключае яшчэ некаторыя неабходныя пастановы эканамічнага дагавора ад 6 мая 1921 г., які да гэтага часу быў асновай нашых адносін з Савецкай Расіяй (Масквой)». 2 лістапада 1922 г. Мальцан зрабіў прэзідэнту Ф. Эберту даклад па падрыхтаваным праекце пагаднення. Пасля дакладу Эберт заявіў: «Супраць заключэння дамовы ў мяне няма больш ніякіх прэрэчанняў» [1, с. 93–94].

5 лістапада ў Берліне было падпісана пагадненне аб распаўсюджванні Рапальскага дагавора на іншыя савецкія рэспублікі. Прычым у ім гаварылася пра распаўсюджванне на іх і некаторых палажэнняў гандлёвага дагавора ад 6 мая 1921 г., супраць чаго савецкі бок доўгі час прарэчыў. За Украінай захоўвалася магчымасць прад'яўлення да Германіі прэтэнзій матэрыяльнага характару. Звернем увагу, што толькі ад імя Украінскай ССР дагавор падпісаў яе прадстаўнік член усеўкраінскага ЦВК В. Анусе. За ўсе іншыя, як яны названы ў дагаворы саюзныя з РСФСР рэспублікі, подпіс паставіў паўнамоцны прадстаўнік Савецкай Расіі ў Берліне

М. Крэсцінскі [3, с. 563–566]. Хоць пад дагаворам і не стаіць подпіс прадстаўніка БССР, яго падпісанне азначала юрыдычнае прызнанне Германіяй Савецкай Беларусі. Гэтае прызнанне было пацверджана ўноце германскага ўрада на імя М. Крэсцінскага ад 5 лістапада 1922 г. Уноце ў адказ ад 10 лістапада савецкі паўпрад у Германіі пацвердзіў гатоўнасць савецкіх рэспублік усталяваць дыпламатычныя адносіны з Германіяй [3, с. 567]. 10 лістапада ЦВК БССР ратыфікаваў пагадненне аб распаўсюджванні Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі. М. Крэсцінскі па сумяшчальніцтве стаў выконваць абавязкі паўнамоцнага прадстаўніка БССР у Германіі. Распаўсюджванне Рапальскага дагавора на БССР мела важнае палітычнае значэнне, бо адна з найбуйнейшых дзяржаў прызнала Савецкую Беларусь юрыдычна. Адкрываліся перспектывы для паспяховага эканамічнага супрацоўніцтва і гуманітарнага абмену паміж дзвюма краінамі, якія шмат у чым будуць рэалізаваныя [15].

Крыніцы і літаратура

1. Ахтамзян, А. А. Рапальская політыка. Советско-германские дипломатические отношения в 1922–1932 годах / А. А. Ахтамзян. – М.: «Международ. отношения», 1974 г. – 304 с.
2. Росенко, И. А. Советско-германские отношения (1921–1922) / И. А. Росенко. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – 159 с.
3. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до Рапалло : сборник документов : в 2 т. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 2. – 596 с.
4. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 4 т. – Мінск: «Юніпак», 2012. – Т. 2. – 480 с.
5. Документы внешней политики СССР : в 24 т. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т. 5. – 807 с.
6. Москва – Берлин: политика и дипломатия Кремля, 1920–1941 : сб. док. : в 3 т. / отв. ред. Г. Н. Севостьянов. – М.: Наука, 2011. – Т. 1: 1920–1926. – 1031 с.
7. Жигалов, Б. С. Германия и СССР: Экономические и политические отношения (март 1918 – июнь 1941 гг.) / Б. С. Жигалов. – Томск: Томский государственный университет, 2013. – 140 с.
8. Протокол Политбюро ЦК РКП(б) № 12 от 15 июня 1922 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=60637>. – Дата доступа: 20. 01. 2019.
9. Советско-германские отношения. 1922–1925 : документы и материалы : в 2 ч. – М.: Политиздат, 1977. – Ч. 1. – 408 с.
10. Фарбман, Н. В. К вопросу об антипольской политике германского империализма в 1918–1922 годах / Н. В. Фарбман // Германская восточная политика в новое и новейшее время. – М.: Наука, 1974. – С. 217–240.
11. Lassowski, P. Z dziejow polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej – ministrowe Skirmunt, Narutowicz, Skrzyński / P. Lassowski // Kwartalnik Historyczny. – 1989. – № 3. – S. 15–51.
12. Archiwum Akt Nowych. – Ministerstwo Spraw Zagranicznych. – Sygn. 6629.
13. Документы и материалы по истории советско-польских отношений : в 14 т. – М.: Наука, 1966. – Т. 4. – 559 с.
14. Архив внешней политики Российской Федерации. – Ф. 04. – Оп. 32. – П. 211а. – Д. 133.
15. Космач, В. А. Белорусско-германские культурные связи в 1922–1932 / В. А. Космач // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : зборнік навуковых артыкулаў. –

Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – С. 162–170.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ